

**ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

Ալի Ահմադ Ալի-զադե

**Հասարակական-քաղաքական զարգացումներն
իրանում 19-րդ դարի առաջին կեսին և Հաջի Միրզա
Աղասի Երևանցու պատմական դերը**

**Է. 00.02 «Համաշխարհային պատմություն»
մասնագիտությամբ
պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական
աստիճանի հայցման ատենախոսության**

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ - 2013

Ատենախոսության թեման հաստատվել է ԵՊՀ Արևելագիտության
ֆակուլտետում:

Գիտական ղեկավար՝ քանասիրական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր՝ Գ.Ս. Ասատրյան

Պաշտոնական
ընդդիմախոսներ՝ պատմական գիտությունների դոկտոր
Պ.Ա. Չոբանյան

պատմական գիտությունների թեկնածու
Բ.Պ. Կոստիկյան

Առաջատար
կազմակերպություն՝ Խ.Արսլյանի անվան հայկական
պետական մանկավարժական
համալսարան

Պաշտպանությունը կայանալու է 2013 թ. հունիսի 3-ին ժամը 15.00-ին ՀՀ
ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտում գործող ՀՀ ԲՈՎ-ի 006
«Համաշխարհային պատմություն» մասնագիտական խորհրդում (հասցեն՝
0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4):

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության
ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքված է 2013 թ. ապրիլի 30 -ին:

Մասնագիտական խորհրդի
գիտական քարտուղար՝

պատմական գիտությունների
թեկնածու, դոցենտ Ռ. Ղազարյան

Աշխատանքի ընդհանուր բնութագիրը

XIX դ-ի առաջին կեսին ստեղծված նոր աշխարհաքաղաքական պայմաններում Ղաջարական Իրանի իշխող շրջանակները հարկադրված եղան երկրի հասարակական-քաղաքական և տնտեսական կառուցվածքում իրականացնելու բարեփոխումներ, որոնք զգալի չափով նպաստակաուղղված էին արտաքին մարտահրավերներին դիմակայելուն. Եվրոպայում գերիշխանություն հաստատած ֆրանսիական կայսր Նապոլեոնի ձգտումը՝ գրավելու Հնդկաստանը, որպեսզի թուլացնի Անգլիան, նրան կանգնեցրեց Իրանը նվաճելու անհրաժեշտության առջև: Իր հերթին՝ Ռուսաստանը XIX դ-ի սկզբներին կրկին անցավ Կովկասյան լեռնաշղթան և նույն դարի առաջին երեք տասնամյակների ընթացքում Իրանից նվաճեց նրա կովկասյան նահանգները (խանությունները):

XIX դ-ի առաջին կեսին Իրանում բախվում էին Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի շահերը: Անգլիացիները անհանգստացած էին Ռուսաստանի ներթափանցմամբ իրանական տարածքներ, իսկ հետագայում՝ Հնդկաստան: Որպեսզի դիմակայեն Իրանն իրենց ենթարկելու ֆրանսիական և ռուսական ծրագրերին, անգլիացիները պատրաստ էին կատարել մեծ ծախսեր և աջակցել իրանական հասարակությունը արդիականացնելու ծրագրերին:

Ռուս-իրանական պատերազմները XIX դ-ի առաջին երեք տասնամյակներին ամբողջությամբ ցույց տվեցին Ղաջարական Իրանի հետամնացության աստիճանը: Որպես առաջին խնդիր՝ Իրանի առջև ծառայցավ տարածքային ամբողջականությունը պահպանելու հարցը: Մինչ Անգլիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը մուտք էին գործում քաղաքակրթական զարգացման մի նոր փուլ, Իրանի առջև դրված էր սոցիալական և քաղաքական համակարգի, պետական կառավարման և բանակի, երկրի տնտեսության վերափոխման հանձնարարականը, որպեսզի երկիրը մրցունակ դառնա համաաշխարհային թատերաբեմում: Սակայն, Իրանական հասարակության մեծագույն մասը պատրաստ չէր կտրուկ քայլերի կամ վերափոխումների: Միայն քչերն էին պատրաստ գնալու զոհողությունների և սկսելու բարեփոխումներ, ինչն իրականացնելու փորձ Իրանը չունեց:

Իրանի XIX դ-ի պատմության մեծ բարեփոխիչներին շարքում առանձնանում են Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցու և Թաղի-խան Ամիր-Քաբիրի կերպարները: Ընդ որում, եթե Ամիր-Քաբիրի մասին առկա են մի քանի աշխատություններ և առանձին հոդվածներ, սակայն, այդ նույնը չենք կարող ասել Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցու մասին, որի անձը մոռացության է մատնվել:

Թեմայի արդիականությունը

Իրանի պատմությունը մեջ Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցու կյանքն ու գործունեությունը չի արժանացել անհրաժեշտ գնահատանքի և փաստորեն այսօր մոռացության է մատնվել: Նրա 13-ամյա գործունեությունը չի արժանացել համապատասխան գնահատականի

ինչպես Իրանի պատմաբանների և քաղաքագետների կողմից, այնպես էլ՝ երկրի սահմաններից դուրս:

Սույն աշխատանքը կոչված է վերականգնելու պատմական արդարությունը և ցույց տալու առաջին բարեփոխիչների գործունեության ողջ դժվարին ճանապարհը, որոնց մեջ Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցու կերպարը գրավում է առաջնային տեղերից մեկը:

Ուսումնասիրության նպատակն ու խնդիրները

Իրանում XIX դ-ի սկզբի հասարակական-քաղաքական դրության ուսումնասիրությունը և Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցու դերի բացահայտումը այն բարեփոխումների ու վերափոխումների շարքում, որոնք տեղ գտան Իրանում XIX դ-ի 30-50-ական թթ-ին, մեզ կօգնի վեր հանելու այն դժվարություններն ու խոչընդոտները, որոնք կանգնած էին Իրանի արդիականացման ճանապարհին XIX դ-ի ողջ ընթացքում: Սադրազամ Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցու դերի և գործունեության գնահատումն ու պատմական արդարության վերականգնումը թույլ կտա լրացնելու ևս մեկ բաց («ձերմակ հետք») արդիականացման ուղին բռնած երկրի պատմության մեջ:

Աշխատանքի գիտական նորույթը

Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցու կյանքի և գործունեության մասին մի քանի հոդվածների և ուսումնասիրությունների¹ առկայությանը հակառակ՝ մինչ օրս չի շարադրվել հիշյալ քաղաքական և պատմական գործչին նվիրված որևէ հատուկ մենագրություն: Մինչդեռ, մյուս բարեփոխիչի՝ Ամիր Քաբիրի գործունեությանը նվիրված են մի քանի հիմնարար մենագրություններ և տարբեր հեղինակների հոդվածներ²: Աշխատանքի նորույթը կայանում է Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցու՝ Ղաջարական Իրանի պատմության մեջ ունեցած այն նշանակությունը և դերակատարությունը, որը մենք փորձել ենք վեր հանել հենվելով պարսկերենով, եվրոպական տարբեր լեզուներով, ինչպես նաև՝ հայերեն լեզվով գրված մեծաթիվ աշխատանքների վրա:

Աշխատանքի մեթոդաբանական հիմքը

Աշխատանքում օգտագործվել է պատմա-համեմատական միջոցը, անցկացվում է վերլուծություն և համադրվում տարբեր տեսակետներ

¹ Աֆշար Ա., Սիրաթ-նամե-յե Հաջի Միրզա Աղասի // Ռուհնամե-յե Քեթաբ, No. 4, Թեհրան, 1340/1961 (պրսկ.); Էսֆանդ Ա., Հաջի Միրզա Աղասի // Յադմա, Սալ-ե Նուզհահոմ, No. 12, Թեհրան, 1345/1965 (պրսկ.); Սաադաթ Ն., Հաջի Միրզա Աղասի // Յադմա, No. 16-20, Թեհրան, 1342-1346/1962-1968 (պարսկ.); Amanat A. Aqasi Hadjji Mirza Abbas Iravani // Encyclopaedia Iranica. Ed. By E. yarshater. Vol. II. London - New York, 1987

² Աղամիյաթ Ֆ., Ամիր-ե Քաբիր Վա Իրան, Նաշր-ե Խորագմի, Թեհրան, 1354/1975 (պրսկ.); Էդբալ Աբբաս, Միրզա Թաղիխան-ե Ամիր-ե Քաբիր, Նաշր-ե Թուս, Թեհրան, 1363/1984 (պրսկ.)

Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցու կառավարության նույն քայլի և միևնույն իրադարձության գնահատման համար: Փորձ է արվում նոր հայացք նետել Իրանի պատմության՝ XIX դ-ի առաջին կեսի իրադարձություններին և փաստերին, նորովի մեկնաբանել արդիականացման երկար ճանապարհին արված կառավարության առաջին բարեփոխումները և ցույց տալ այդ ճանապարհին առկա այն դժվարություններն ու խոչընդոտները, որոնք սպասում էին բարեփոխիչներին: Քննարկվում են Իրանի ներքաղաքական զարգացման մասին անգլիացի հեղինակների առաջարկած տարբեր հայեցակարգեր: Լայնորեն կիրառվել է տարբեր հայացքների համադրության մեթոդը, ընդգծվել են այն պարսիկ պատմաբանների տեսակետները:

Աշխատանքի ժամանակագրական սահմանները

Ուսումնասիրության առարկան ընդգրկում է XVIII դ-ի վերջերից մինչև XIX դ-ի 40-ական թթ. ընկած շրջանը, երբ Իրանի հասարակական-քաղաքական կյանքում տեղի ունեցան կարևորագույն փոփոխություններ, իսկ արտաքին քաղաքականությունն ընդունեց պայքարի որակական նոր բնույթ՝ ընդդեմ երկիր մեծ տերությունների ներթափանցման:

Ատենախոսության կառուցվածքն ու բովանդակությունը

Ատենախոսությունը բաղկացած է ներածությունից, երեք գլուխներից, որոնցից յուրաքանչյուրը բաժանվում է մի քանի բաժինների, ինչպես նաև վերջաբանից և օգտագործված գրականության ցանկից (պարսկերեն՝ 93 անուն, անգլերեն, ֆրանսերեն՝ 66, ռուսերեն՝ 117, և հայերեն՝ 11 անուն):

Առաջին գլխում քննարկվում են իրանական հասարակության ավանդական հարաբերություններն ու կառուցվածքը, տրվում է իրանցի և այլազգի հեղինակների՝ առավել կարևոր գիտական ուսումնասիրությունների տեսությունը (էջ 14-64)³, որից հետո քննարկվում է Ղաջարական հարստության իշխանության գալը Իրանում XVIII դ-ի վերջերին՝ երկարատև և արյունահեղ պայքարից հետո (էջ 14-23): Այնուհետև քննարկվում է երկրի ներքին դրությունը XIX դ-ի 30-40-ական թթ-ին և դարասկզբին Իրանի հետագա զարգացման վրա երկու ռուս-իրանական պատերազմների ունեցած հետևանքները (էջ 23-27)⁴: Առանձին ներկայացվում է Օսմանյան Թուրքիայի, ֆրանսիական

³ Տե՛ս Թաջբախշի Ա., Էդբալ Ա., Աղամիյաթ Ֆ., Սեփահր Մ., Ղաֆֆարի Ա., Շաբանի Ռ., Մոսթոուֆի Ա., Էթեմնադ օս-Սալթանե, Վահիդ Նիյա, Էլդար Խ., Թաբաթաբայի Ս., Ռային Է., Խան-Սալեք Սասանի, Ֆալսաֆի Ն., Նեմանի Ֆ., Վարահիրան Գ., Հեղայաթ Ռ.

⁴ Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе, СПб., Т. 3. 1886; Потто В.А. Кавказская война. Т. 2-3. Ставрополь, 1993; Балаян Б.П. Дипломатическая история русско-иранских войн. Ереван, 1988; Иванов М.С. Очерки истории Ирана. М., 1952

կայսրության և Անգլիայի հետ փոխհարաբերությունների խնդիրը XIX դ-ի առաջին կեսին (էջ 50-64):

Խոսք է գնում Ա.Կ.Ս. Լեմբթոնի ուսումնասիրությունների կարևորության մասին⁵, պատմագրության կոնտեքստում առանձնացվում են Մ.Թ. Սեփեհրի, Ա. Թաջբախշիի, Ֆ. Ադամիյաթի, Ա. Ամանաթի, Ա. Ղաֆֆարիի, Կ. Աթաևի, Ա. Մոսթոուֆիի, Վահիդ Նիյայի, Մ.Կ. Հեդայաթիի, Էթեմնադ աս-Սալթանեի, ինչպես նաև XIX դ-ի եվրոպացի ճանապարհորդներ Ա. Ժուբերի, Ժ.-Ֆ. Գամբի, Օ. Ֆլանդինի, կոմս դե Սասի, Գ. Դրուվիլի, Ժ.-Բ. Ռուստոյի, Դ. Մորիերի և շատ այլոց ճանապարհորդական նոթերն ու դիտարկումները⁶: Ընդհանուր առմամբ՝ եվրոպացի ճանապարհորդները անբարյացկամությամբ են նկարագրում երկիրը և բացասաբար ընդունում բազում ավանդույթներ և սովորույթներ, նրանց նոթերում զգացվում է ամբարտավան և անբարյացկամ վերաբերմունք դեպի այս երկիրն ու նրանում բնակվող ժողովուրդները:

Արբաս Էդբալի և Ֆերիդուն Ադամիյաթի աշխատանքներում⁷ մանրամասն քննարկվում են Ամիր Քաբիրի բարեփոխումները, սակայն, քանի որ նա Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցու հետևորդն էր, ուստի այս հեղինակները ստիպված են հաճախ անդրադառնալ այս սադրազամի կառավարման շրջանին:

Քննարկվող դարաշրջանում իրանական հասարակության ներքին իրավիճակը հասկանալու համար կարևոր նշանակություն ունեն ամերիկացի արևելագետներ Ե. Աբրահամյանի, Չ. Իսավիի, Ա. Ամանաթի գործերը⁸: Այս դարաշրջանը քննարկող ռուս հետազոտողների աշխատանքներից առանձնանում են Ա.Պ. Բերժեի, Միրզա Քազեմ-բեկի, Բ.Պ. Բալայանի, Մ.Ա. Իգամբերդիևի, Ն.Ա. Կուզնեցովայի, Ա.Վ. Ֆադեևի, Վ.Ա. Պոտտոյի, Մ.Ս. Իվանովայի և այլոց հրատարակությունները⁹:

⁵ Lambton A.K.S. *Landlord and Peasant in Persia*. London, 1953; *A Study of the role the merchant in mid-nineteenth in Persia // Iran and Islam*. Edinburgh, 1971; *State and Government in Medieval Islam*. Oxford, 1981

⁶ Jaubert P. *Amadee. Voyage en Armenie et en Perse fait dans les annees*. Paris, 1821; Flandin E. and Coste P. *Voyage en Perse de Eygene Flandin*. 1840-1841. Vol. 1-2. Paris, 1851; Drouville G. *Voyage en Perse fait en 1812 et 1813*. V. I-II. Turin, 1829; Gamba J.-F. *Voyage dans la Russie meridionale et particuliere ment dans les provinces de Caucase*. Vol. I-II, Paris, 1826; Morier J. *Voyage en Perse, en Armenie, en Asia-Minuere*. Vol. I-II. Paris, 1813

⁷ Էդբալ Արբաս, Միրզա Թաղիսան-ե Ամիր-ե Քաբիր, Նաշր-ե Թուս, Թեհրան, 1363/1984 (պրսկ.); Ադամիյաթ Ֆ., Ամիր-ե Քաբիր Վա Իրան, Նաշր-ե Խորազմի, Թեհրան, 1354/1975 (պրսկ.)

⁸ Issawi Ch. *The Economic History of Iran*. 1800-1914. Chicago-London, 1971; Իսավի Չ., Թաղիս-ե Էթեմնադի-ե Իրան, Նաշր-ե Գոսթաբե, Թեհրան, 1362/1983 (պրսկ.); Abrahamian Er. *Tortured Confessions: in Modern Iran*. Berkeley, 1999; Amanat A. *Cities and Trade: Consul About on the Economy and Society of Iran*. London. 1983; Nasir ad-Din Shah and the Iranian monarchy. 1831-1896. London, 1997

⁹ Берже А.П. Самсон Макинцев и русские беглецы в Персии // *Русская старина*. М., 1876, No. 4; его же – Александр Грибоедов в Персии и на Кавказе // *газ. "Кавказ"*, Тифлис, 1874, No. 138, 139, 140; Мирза Казем-бек. Баб и бабиды: смуты в Персии в 1844-1852гг. СПб., 1865; Балаян Б.П. *Дипломатическая*

Առաջին գլխի երկրորդ բաժնում քննարկվում է Ղաջարների պայքարը շահնշահի գահի համար և նրանց իշխանության գալը (պաշտոնակալն թագադրությունը) 1796թ-ին: Ջենդերի հետ պայքարը արյունահեղ էր և երկարատև, և արդեն այս շրջանում Ռուսաստանը և քիչ պակաս չափով՝ Անգլիան, սկսեցին ակտիվորեն միջամտել Իրանի ներքին գործերին: Ղաջարները ձգտում էին վերականգնել Սեֆյանների տերության սահմանները և հավակնում էին իշխելու Արևելյան Վրաստանի, Արևելյան Հայաստանի և արևելյան Անդրկովկասի ութ մուսուլմանական խանությունների վրա: Աղա-Մուհամմադ խանի դաժանությունն հանգեցրեց այն բանին, որ Ռուսաստանի հովանավորությանը դիմեն ոչ միայն Վրաստանի և Հայաստանի քրիստոնյա բնակչությունը, այլև՝ Շաքիի, Ղուբայի, Թալիշի, Ղերբենդի մուսուլմանական խանությունները: Աղա-Մուհամմեդ խանի դաժանություններն ու արյունոտ հաշվեհարդարները դժգոհների հանդեպ հանգեցրեց իրանական ազնվականության կողմից դավադրության կազմակերպմանը, որն ավարտվեց ոչ վաղուց որպես շահնշահ թագադրված Աղա-Մուհամմադ խանի սպանությամբ 1797թ-ին՝ Շուշիին մերձակա ռազմական ճամբարում¹⁰:

Հաջորդ բաժնում (1.3) քննարկվում են Ռուսական կայսրության հետ փոխհարաբերությունները XVIII դ-ի վերջ – XIX դ-ի սկզբներին: Չեներալ Վ.Ա. Ջուրովի արշավանքը 1796թ-ին ուներ սպառնալից բնույթ Ղաջարական Իրանի ամբողջականության համար, և Աղա-Մուհամմադ խանը մեծ տագնապով էր պատրաստվում հակահարված տալու ռուսներին և պատրաստվում էր նրանց ընդառաջ գնալ՝ դեպի Արաքսի ավեր, երբ հանկարծ հայտնի դարձավ, որ ռուսները դադարեցրել են առաջխաղացումը, իսկ 1799թ-ի հունվարին ետ դարձան դեպի Ղերբենդ: Այս ընթացքում պարսից շահին դավաճանել էին Շամախիի, Շաքիի, Ղուբայի, Բաքվի և Թալիշի մուսուլման խաները, իսկ վրաց կառավարիչ Հերակլ II-ը ամեն կերպ դրդում էր ռուսներին գրավելու հարավային կովկասում ընկած իրանական բոլոր նահանգները: Արդեն 1801թ-ին ռուսները մտան Արևելյան Վրաստան և գրավեցին Թբիլիսին, իսկ 1802-ին բազմաթիվ մուսուլմանական խանություններ Ռուսաստանի հետ

история русско-иранских войн. Ереван, 1988; его же – Племена южного Ирана. Ереван, 1977; Игамбердыев М.А. Иран в международных отношениях первой трети XIX в. Самарканд, 1961; Кузнецова Н.А. Политическое и социально-экономическое положение Ирана //Очерки новой истории Ирана. М., 1978; его же – Иран в первой половине XIXв. М., 1983; Фадеев А.В. Россия и Кавказ в первой трети XIX в. М., 1960; Потто В.А. Кавказская война. В 5-ти томах. Ставрополь, 1993; Иванов М.С. Бабидские восстания в Иране. Ленинград., 1939; его же – Очерки истории Ирана. М., 1952

¹⁰ Шарашенидзе З.М. Внутривнутриполитическое положение и внешняя политика Ирана в нач. XIX в. Тбилиси, 1984 (на груз. яз.); Բայրուրյան Վ. Իրանի պատմություն, Երևան, 2006, 406 էջ

ստորագրեցին Ռուսաստանի հովանավորությունն ընդունելու և նրա հպատակության տակ անցնելու պայմանագրեր¹¹:

Ֆաթի-Ալի շահը չընդունեց հարավային Կովկասում տեղի ունեցած այս փոփոխությունները և Ռուսաստանից պահանջեց դուրս բերել զորքերը բոլոր նախկին իրանական տարածքներից: Դրա փոխարեն՝ 1803թ-ին ռուսները գրավեցին Ջարո-Բելոկանը և պաշարեցին Գյանջան՝ Կովկասում իրանական ազդեցության հենարանը: Շահը չհասցրեց օգնել Գյանջային, և 1804թ-ի սկզբներին ռուսները գրավեցին այն: Ի պատասխան՝ վելիահո Աբբաս-Միրզան հավաքեց 40 հազ-ոց բանակ և ռուսներին վերջնագիր ներկայացրեց՝ կամ նրանք դուրս կգան հարավային Կովկասից կամ նրանց սպասում է պատերազմ: Այսպես սկսվեց ռուս-իրանական 1804-1813թթ. պատերազմը: Ռուսական զորքերը հաղթանակներ տարան շնորհիվ հրետանու գերազանցության և տեխնիկական ավելի լավ հագեցվածության, սակայն Երևանի պաշարումը ձախողվեց. ռուսները չկարողացան գրավել բերդը¹²: Վալիահո Աբբաս-Միրզան անընդհատ տեղաշարժվում էր ողջ Կովկասով՝ ռուսներին հասցնելով շոշափելի հարվածներ: Սակայն, անգամ ռուսական բանակի հրամանատար գեներալ Պ.Ղ. Ցիցիանովի սպանությունը բաբվեցի կառավարիչ Հուսեյին-Ղուլի խանի կողմից ի զորու չեղավ շրջել իրավիճակը հօգուտ իրանական ուժերի:¹³ Ռուսները գրավեցին Գյանջան, Ղարաբաղը, Շիրվանը (Շամախին), Բաքուն և Թալիշը: 1808թ-ին ֆրանսիացիները գեներալ Գարդանի գլխավորությամբ օգնեցին Աբբաս-Միրզայի զորքերին երկրորդ անգամ հետ մղել ռուսական զորքերին Երևանից¹⁴: 1811-1812թթ. ռուսներն ունեցան մի քանի հաղթանակ և դուրս եկան Արաքսի ափեր: Շահական կառավարության նախածեռնությամբ 1813թ-ին բանակցություններ սկսվեցին, որոնք ավարտվեցին հոկտեմբերին Գյուլիստանի հաշտության պայմանագրի ստորագրությամբ: Իրանը ստիպված էր ձանաչել կովկասյան 10 խանություններից 8-ի միացումը Ռուսաստանին: Հաջողվեց միայն Իրանի կազմում պահել Երևանի և Նախիջևանի խանությունները:

Այս պատերազմը բացահայտեց Իրանի ռազմական և տեխնիկական ողջ հետամնացությունը, և երկրի ներսում ավելի շատ ազնվատոհմիկ և հայտնի մարդիկ սկսեցին հակվել փոփոխությունների

¹¹ Էդբալ Ա., Թարիխ-ե Մոֆասսալի-ե Իրան, Էնթեշարաթ-ե Խայյան, Բի Թա, Թեհրան, 299 էջ (պրսկ.); Маркова О.П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIIIв. Москва, 1966. сс. 292-294

¹² Թաջբախշի Ա., Սիասաթնամե-յե Էսթեմրարի-ե Ռուսիյե-յե Թեգարի. Էնգլեսթան Վա Ֆարանսե Ղար Իրան, Թեհրան, 1363/1983, էջեր 182-183 (պրսկ.)

¹³ Վաթսոն Ե., Թարջոմե-յե Վահիդ Մազանդարանի. Թարիխ-ե Իրան-ե Ղոուրե-յե Ղաջարիյե, Էնթեշարաթ-ե Սիմրոդ, Թեհրան, 1354/1975, էջեր 183-186 (պրսկ.)

¹⁴ Մահմուդ Մ., Թարիխ-ե Ռավաբեթ-ե Իրան Վա Էնգլիս, Ջելդ-ե Ավվալ, Թեհրան, 1341/1969 էջեր 196-197 (պրսկ.); Նաֆիսի Ս., Թարիխ-ե Էջեթմայի Վա Սիյասի-ե Իրան Ղար Ղոուրե-յե Մոասեր, Նաշր-ե Բոնյադ, Ջելդ-ե Ղովվոմ, Թեհրան, 1368/1989. էջ 143 (պրսկ.); Natchkebia I. La place de la Georgia dans le traite de Finkenstein / Ed. l'Harmattan. Paris. 2009, pp. 115-131

անխուսափելիության մտքին: Բարեփոխումներն սկսվեցին բանակից և անզլիացիների ու ֆրանսիացիների օգնությամբ արդեն 1826թ-ին շահական կառավարությունը գտավ, որ այն ի զորու է վերադարձնելու կովկասյան խանությունները: Վալիահոյ Աբբաս-Միրզան Երևանի խանության տարածքից սկսեց ռազմական գործողությունները: Այս պատերազմը ևս իրանական բանակի համար անհաջող էր, և ռուսները գրավեցին Երևանը (1827թ.), ապա և Արդեբիլը հյուսիսային Իրանում: Սպառնալիք ստեղծվեց Թեհրանի համար, և Ֆարս-Ալի շահը 1828թ-ի հունվարին հրամայեց Աբբաս-Միրզային անհապաղ հաշտություն կնքել ռուսների հետ: 1828թ-ի Թուրքմենչայի պայմանագրով Ռուսաստանն իրեն միացրեց Երևանի և Նախիջևանի խանությունները՝ սահման դարձնելով Արաքս գետը¹⁵: Հաշտության կնքման գործում մեծ դերակատարություն ունեցան անզլիացի դիվանագետներ Ղ. Մակդոնալդը և Ղ. Մակ-Նեյլը, որոնք կարողացան նվազեցնել ռազմատուգանքի չափը 15 կուրուրից մինչև 10 կուրուր (20 մլն ռուբլի արծաթով)¹⁶: Ռուսներին ռազմատուգանքի վճարման ծանր բեռը ազդակ հանդիսացավ փնտրտունքներ սկսելու դուրս բերելու համար երկիրը ծանր տնտեսական և տեխնիկական հետամնացությունից: Երկրի սահմանները լայնորեն բացվեցին ռուսական ապրանքների համար, որոնց ներմուծումը շատ արագ հարված հասցրեց երկրի ողջ արհեստագործական արտադրությանը:

Օսմանյան Թուրքիայի հետ հարաբերություններն առանձնանում էին Իրանի ներքին գործերին այս երկրի կողմից շարունակ իրականացվող միջամտություններով՝ նպատակ ունենալով խլել նրա արևմտյան նահանգներն ու Քուրդիստանը: Երբ Իրանը պատերազմում էր Ռուսաստանի դեմ, թուրքերը Քարբալայում, Նաջաֆում և Սամարայում արգելքներ էին ստեղծում շիա ուխտավորների համար, ինչպես նաև պարբերաբար ներխուժումներ իրականացնում թրղական Ջալան, Շեկակի, Խարկի և Միլյանի ցեղերի հողերի վրա¹⁷: Սադրազամ Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցու կառավարությունը ստիպված էր դժվարին բանակցություններից հետո լուծել Օսմանյան Թուրքիայի հետ արևմտյան

¹⁵ Վահիդ Նիյա, Ղարաղաղխաի-ե Ղուրան-ե Ղաջարի, Նաշր-ե Աթալի, Թեհրան, 1362/1983 292 էջ (պրսկ.); Балаян Б.П. Дипломатическая история русско-иранских войн. Ереван, 1988. с. 167-168; Акты КАК, Т. VII, ч. 2. Туфлус, 1875. Док. 340. с. 178-180, Док. 331. с. 165-166

¹⁶ Խան-Մալեք Սասանի, Սիլասաթգարան-ե Ղուր-ե-յե Ղաջարի, Էնթեշարաթ-ե Բաբեք, Թեհրան, 1346-1352/1967-1973. Ջեդ-ե 2, էջեր 183-184 (պրսկ.); Kazemzadeh F. Anglo-Iranian Relations. II. //Encyclopaedia Iranica. Ed. by E. Yarshater. Vol. II. London – New York, 1987, p. 48

¹⁷ Ղանդաման Մ., Գրանտովսկի է., Թարիխ-ե Իրան, Նաշր-ե Փույեշ, Թեհրան, 1369/1990, էջեր 311-315 (պրսկ.); Matthee R. Anti-Ottoman concerns and Caucasian interests //Safavid Iran and Her Neighbors. Salt Lake City. 2003. pp. 119-124; Ավարի Փ., Թարիխ-ե Սոսսեր-ե Իրան, Նաշր-ե Աթալի, Թեհրան, 1363/1990, էջեր 49-55 (պրսկ.)

սահմանների խնդիրը և միայն 1847թ-ին Երզրունի պայմանագրով հաստատվեց այդ սահմանը:

Այնուհետև աշխատանքում քննարկվում են Իրանի փոխհարաբերությունները Ֆրանսիայի և Անգլիայի հետ XIX դ-ի սկզբներին, որոնք առանձնանում էին այս տերությունների շահագիտական ծրագրերով և ոչ թե իրանական պետության ամբողջականությունն ու հզորությունը պահպանելու մտահոգությամբ: Քննարկվում են Անգլիայի հետ 1801 և 1809թթ. կնքված պայմանագրերը: Այս երկու պայմանագրերն էլ ուղղված էին Իրանը ստրկացնելուն և երկրի տարբեր շրջաններում անգլիական տիրապետության հաստատմանը: Անգլիայի և Ռուսաստանի քայլերը Իրանում XIX դ-ի սկզբներին շատ են նմանվում միմյանց, քանի որ այս երկու տերությունների նպատակները ևս նույնն էին¹⁸: Նրանք ձգտում էին Իրանն ու նրա կառավարիչներին խաղալիք դարձնել իրենց ձեռքին:

Աշխատության երկրորդ գլխում (էջ 63-96) տրվում է երկրում է երկրում իշխանության մարմինների կառուցվածքի և հասարակական-քաղաքական իրավիճակի քննությունը առաջին երեք դաջարական շահերի օրոք (1796-1848 թթ.), հողային սեփականության համակարգը երկրի տարբեր շրջաններում՝ նստակյաց և քոչվոր բնակչության մոտ: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում շահնշահի տիտղոսի դերի, նշանակության և բովանդակության պարզաբանմանը իշխանության քաղաքական կառուցվածքում: Շատ առումներով շահնշահի տիտղոսի նշանակությունն ու մեծությունը նորից վերահաստատվեց Ֆաթհ-Ալի շահի և Մոհամմադ շահի օրոք: Ուշադրություն է դարձվում ազնվականության տարբեր շերտերին և դրությանը, քաղաքային բնակչության դրությանը և քոչվոր ցեղերին, տարբեր «*դիվաններին*» (նախարարություններ) և առավել մանրամասն քննարկվում է «սադրագան»-ի պաշտոնի և տիտղոսի էվոլյուցիան: Ներկայացվում է տարբեր սադրագաների՝ Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցու նախորդների գործունեությունը այն նկատառումով, որ դրանք հնարավոր լինի համեմատել:

Առանձին բաժին է (2.3) նվիրված հողագործության և հողօգտագործման խնդիրներին: Աշխատության հեղինակը համամիտ է պատմաբան Ֆարհադ Նեեմանիի կարծիքին՝ հողատիրության 7 հիմնական ձևերի գոյության մասին՝ շահական կալվածք (պետական հողեր), խոշոր ազնվականության մուլքեր, մանր հողատերերի թիուլներ և սոյուրդալներ, վակֆ, ցեղատարածքներ (արոտավայրեր), վարձակալական հողեր, համայնական հողեր՝ ջամաաթներ:¹⁹ Շատ հետազոտողներ, ուսումնասիրելով հողատիրության խնդիրը մինչև XIX դ-

¹⁸ Andreeva E. Russia and Iran in the Great Game, London – New York, 2007. pp. 81-82; Matthee R. Anti-Ottoman concerns and Caucasian interests // Safavid Iran and Her Neighbors. Salt Lake City, Utah, USA. 2003. p. 106-107

¹⁹ Նեեմանի Ֆ., Թաքամոլ-ե Ֆեղալիսն Ղար Իրան, Նաշր-ե Խորագմի, Թեհրան, 1358/1978, 146 էջ (պրսկ.); Lambton A.K.S. Landlord and Peasant in Persia. London, 1953, p. 258

ի առաջին կես, հանգել են այն հետևության, որ առաջին երեք Ղաջար շահերի օրոք իրավիճակը քիչ է փոխվել և հիմնականում կրկնում էր ավանդական հին ձևերը:²⁰ Չնայած քոչվորները չեն կարող հասնել բարձր քաղաքակրթական հաջողությունների, այնուամենայնիվ հետարաբական շրջանում և հատկապես հետմոնղոլական շրջանում քաղաքական պայքարում և շահական գահի համար նրանք հաճախ էին խաղում առաջնային դեր: Սակայն, Ղաջարներին չէր գոհացնում իրերի նման դրությունը և ֆաթե-Ալի շահի ու հատկապես Մոհամմադ շահի օրոք քոչվոր ցեղերի դերն ու նշանակությունը կտրուկ ընկնում է:

Իրանի տնտեսական զարգացումը XIX դ-ի առաջին կեսին առանձին քննարկվում է 2.3 բաժնում, քանի որ, տարբեր հետազոտողների, ինչպես նաև աշխատանքի գիտական ղեկավարի կարծիքով, այն ուներ կարևոր նշանակություն՝ հասկանալու համար անհրաժեշտությունն այն բարեփոխումների, որոնք սկսվեցին Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցու կողմից: Քննարկվում են կենտրոնի և նահանգային կառավարիչների ներքին հարաբերությունները, դեպի Հերաթ ձեռնարկված արշավանքը (1829-1830 և 1833թթ.) և խռովությունները, որոնք սկիզբ առան մայրաքաղաքում ֆաթե-Ալի շահի մահից անմիջապես հետո (1834թ.): Այնուհետև քննարկվում է տնտեսական դրությունը երկրում 30-ական թթ-ին, առևտրական ուղիները Իրանից դեպի Ռուսաստան և Եվրոպա և ապրանքները (մետաքս, համեմունքներ, քաղցրեղեն, բամբակ, շաքար, ներկեր, ծխախոտ, թեյ, սուրճ), որոնք արտահանվում էին, առաջին մանուֆակտուրաների, ֆաբրիկաների և գործարանների հայտ գալը: Հենց այս շրջանում է սկսվում երկրի ներքին զարգացման նոր՝ արդյունաբերական փուլը: Երկրին չէր բավականացնում կապիտալը և ազնվականությունը վաճառականների հետ պակաս ցանկությամբ էին գումար ներդնում արդյունաբերության ոլորտում, իսկ ներդրվող միջոցներն էլ չնչին էին: Պահանջվում էր պետության միջամտությունը և նրա միջոցների ներգրավումը, բայց շատերը դա չէին գիտակցում և այդ խնդիրը ստիպված եղավ լուծել Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցու կառավարությունը:

Վաճառականության մեծ մասը հանդիսանում էին **բազզազները**՝ տարբեր փոքր վաճառականներ՝ սահմանափակ դրամական միջոցներով: Խոշոր վաճառականների թիվը, որոնց դրամական միջոցներն անցնում էին մի քանի տասնյակ հազար թումանից, մեծ չէր, ընդամենը մի քանի հարյուր հոգի ողջ Իրանում: Վաճառականական կապիտալը պատրաստ չէր մասնակցելու երկրի արդիականացմանը: Պետության զարգացման ճանապարհին հարկ էր անցնել երկար անցումային շրջան, ինչն էլ վիճակված էր անելու Մոհամմադ շահին և նրա սադրազամ Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցուն:

²⁰ Ֆեշաիի Մ., Թաքվին-ե Սարմայեդարի Ղար Իրան, Նաշր-ե Գութանբարգ, Թեհրան, 1352/1973, 192 էջ (պրսկ.); Վափասին-ե Ջոնբեշ-ե Ղորուն-ե Վոսթա Ղար Ղուրան-ե Ֆեոդալ, Նաշր-ե Ջավիդան, Թեհրան, 1356/1977, 163 էջ (պրսկ.)

2-րդ գլխի երկրորդ բաժնում (2.2) քննարկվում են նոր գահակալի՝ Մոհամմադ շահի իշխանության գալու հանգամանքները և քաղաքական ուժերի հարաբերակցությունը պետության մեջ XIX դ-ի 30-ական թթ-ի կեսերին: Փաստացի պայքար էր ընթանում շահնշահի գահը ժառանգելու երկու սկզբունքների միջև: Առաջինը պայմանականորեն կարելի է կոչել ցեղային, քոչվորներին առավել բնութագրական, երբ գահը ժառանգվում էր ըստ ավագության: Երկրորդ սկզբունքը՝ ժառանգություն ըստ օրենքի կամ կտակի, որը բնութագրական էր ուժեղ կենտրոնացված իշխանություն ունեցող կայացած պետություններին: Խնդիրն այն էր, թե գահաժառանգության որ սկզբունքը կհաղթանակի քաղաքական պայքարում, ինչը Ղաջարական հարստության համար ուներ կարևոր գաղափարական նշանակություն²¹: Այս հարցի լուծումից էր կախված երկրի արդիականացման ընթացքն ու տեմպը, ինչն իրանական հասարակության մեծ մասի համար ակնհայտ դարձավ հատկապես ռուս-իրանական պատերազմներում կրած պարտություններից հետո: Մեծաթիվ շահգաղներն ու արյունակից արքայազները վիճարկում էին Մոհամմադ-շահի գահը, սակայն Ջելլի-սուլթանի դեմ հաջող պայքարից հետո նրան հաջողվեց խաղաղ ձանապարհով պայքարից դուրս մղել գահի մյուս հավակնորդներին: Արդեն 1835թ-ին նա ստորագամ (կառավարության ղեկավար) նշանակեց իր նախկին ուսուցիչ և խորհրդատու Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցուն:

Աշխատության 3-րդ գլուխը (էջ 97-166) նվիրված է Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցու կյանքին, գործունեությանը, ի մասնավորի՝ մեծ տերությունների ծրագրերի դեմ պայքարի և բարեփոխական գործունեության էջերին: Այս նույն գլխում քննարկվում է բաբիականության ձևավորումը և դրա դեմ պայքարը Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցու կառավարության գործունեության սկզբնական շրջանում:

Այս գլխի առաջին բաժնում ներկայացվում է երիտասարդ Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցու կրթության, ընտանիքի և դեգերումների մասին (էջ 97-106): Նա ծնվել է 1783 թ-ին Չոխուրե Սաադ բեկլարբեկության կենտրոն Երևան քաղաքում²²: Նա իրականացրել է ուղտագնացություն (հաջ) դեպի սրբավայրեր և ոչ մեկ անգամ երիտասարդ տարիքում այցելեց շիաների սրբազան քաղաքները Միջագետքում՝ Դոմ, Քարբալա, Նաջաֆ: Նա ստացել է լավ մուսուլմանական աստվածաբանական կրթություն, երիտասարդ տարիքում տարվեց սուֆիական ուսմունքով: Քարբալայում նա աշակերտեց ժամանակի ձանաչված շիա առաջնորդ Աբդ օլ-Սամադի Համադանիին: 1810թ-ին Մեքքա և Բեյթ-ալ-Մուղադրաս

²¹ Ազուդ ադ-Դոուլե Սոլթան Ահմեդ Միրզա, Թարիխ-ե Ազուդի, Նաշր-ե Նավայի, Թեհրան, 1355/1976, 124-126 էջեր (պրսկ.); Ռեզա Դուի Միրզա, Սաֆարնամե-յե Ռեզա Դուի Միրզա, Էնթեշարաթ-ե Դանեշգահ-ե Թեհրան, 1346/1967, 7-8 էջեր (պրսկ.)

²² Էթթեմադ ա-Սալթանե, Սադր աթ-Թավարիխ, Նաշր-ե Ուզբահա, Թեհրան, 1357/1967, 152 էջ (պրսկ.); Amanat A. Agasi Hajji Mirza Abbas Iravani // Encyclopaedia Iranica. Vol. II. London – New York, 1987, p. 183

(Երուսաղեմ) իրականացրած հաջից հետո նա հաստատվեց հարազատ Երևանում և մի քանի տարի անգամ աշխատեց Էջմիածնի հայոց կաթողիկոսարանի դիվանում:²³ Կարելի է ենթադրել, որ աշխատելով կաթողիկոսական դիվանում նա ուսումնասիրել է հայոց լեզուն:

1818թ-ից նա տեղափոխվում է Խոյ և մի քանի տարի անցկացնելով այնտեղ՝ 1821-ին տեղափոխվում է Թավրիզ՝ որջ հյուսիս-արևմտյան Իրանի մայրաքաղաք: Այստեղ նա կարճ ժամանակում հռչակ է ձեռք բերում որպես սուրբ գրքերի և սուֆիականության գիտակ և շուտով հրավիրվում է Թավրիզի հայտնի և հարուստ բնակիչներից մեկի՝ Միրզա Բոզորգի կողմից, որպես վերջինիս որդու տնային ուսուցիչ²⁴: Միրզա Բոզորգի տանը նա ծանոթացավ վալիահոյ և Ասրպատականի բեկլարբեկ Աբբաս-Միրզայի հետ և շուտով դարձավ նրա որդի Սոհամմադի՝ Իրանի ապագա շահի ուսուցիչն ու դաստիարակը: Տասը տարի անց ուսուցչի և աշակերտի բարեկամությունն ու փոխադարձ համակրանքը Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցուն բերեց իրանական կառավարության սադրագամի բարձր պաշտոնին: Մեծատոհմիկ իրանցիները, արքայազները (շահազոե) և շահական արքունիքի պաշտոնյաները երկար ժամանակ չէին կարողանում ներել նրա հասարակ ծագումը, հարաբերվելու, հագուստի պարզությունը և սակավապետ կյանքը:

Սադրագամի պաշտոնում նշանակվելուց հետո Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցին կտրուկ ավելացրեց ուլեմների և դերվիշների ազդեցությունը արքունիքում: Մի քանի հեղինակներ հակված են կարծելու, որ Սոհամմադ-շահի օրոք հենց սադրագամն էր երկրի փաստացի կառավարիչը²⁵: Կարելի է նշել, եվրոպացի հեղինակների (հատկապես՝ անգլիացի) մեծամասնությունը արդարացի չէր Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցու անձի և դերակատարության գնահատման գործում՝ նրա մասին արտահայտվելով բացառապես բացասաբար²⁶: Բայց, մեր կարծիքով դա պայմանավորված էր Իրանը ստրկացնելուն ուղղված մեծ տերությունների վարած քաղաքականության դեմ նրա հակաքայլերով: Իրենց գրքերում փնդվելով Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցուն՝ եվրոպացի հեղինակները իույս ունեն այդ կերպ վարձահատույց լինել նրան՝ քաղաքականության մեջ իր հայրենասիրական դիրքորոշման համար:

²³ Աբադի Սոալեմ Հաջիբ Մ., Մաքարեմ ալ-Ասար Դար Ահվալ-ե Ղաջարիե, Թեհրան, 1377/1998, 77 էջ (պրսկ.); Փանահ Խ., Քարնամե Վա Ջաման-ե Հաջի Միրզա Աղասի, Ֆասլնամե-յե Գոֆթեգու, No. 25, Թեհրան, 1377/1999, 279 էջ (պրսկ.)

²⁴ Աբադի Սոալեմ Հաջիբ Մ., Մաքարեմ ալ-Ասար Դար Ահվալ-ե Ղաջարիե, Թեհրան, 1377/1998, 77 էջ (պրսկ.)

²⁵ Algar H. Religion and State in Iran. 1785-1906, Berkeley – Los Angeles. 1969, p. 37; Эргал Аббас. Мұрза Тагу-хан Амур Кабул /Мзд. Тус. Төхран, 1363/1984. с. 343

²⁶ Սայքս Սիր Փարսի, Թարիխ-ե Իրան, Նաշր-ե Դոնյա-յե Քեթաթ, Ջեդդե-ե 2, Թեհրան, 1363/1984, 474 էջ (պրսկ.); Վաթսոն Գ., Թարիխ-ե Իրան-ե Դոուրե-յե Ղաջարիե, Նաշր-ե Սիմոդ, Թեհրան, 1354/1975, 379 էջ (պրսկ.); Հիլեզ Դ., Շենախթե-ե Ասաթի-ե Իրան, Նաշր-ե Քեթաթսարա-յե Բաբոլ, Թեհրան, 1371/1995, 176 էջ (պրսկ.)

Հենց Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցին էր, որ սադրազամի պաշտոնում գտնվելու առաջին իսկ օրերից կտրուկ իջեցրեց քոչվոր ցեղերի առաջնորդներին և շահական արքունիքի մեծաթիվ պաշտոնյաները վճարվող թոշակներն ու վճարները, ողջ ազնվականությունից պահանջեց գուսալ լինել ծախսերի մեջ և հրաժարվել ճոխություններից ու շռայլությունից, հսկայական հարեմներից և անհամար սպասավորներից: Փոխարենը՝ նա հրամայեց վճար նշանակել դերվիշներին և ախունդներին, մի քանի մուլաների և մեդրեսեների մուդարրիսներին: Ազնվականությունը դժգոհ էր, սակայն Մոհամմադ շահի անվերապահ աջակցությունը թույլ չէր տալիս նրանց բարձրաձայն արտահայտելու իր դժգոհությունը սադրազամից: Փոխարենը, երբ շահը մահացավ 1848թ-ին, ողջ Թեհրանի ազնվականությունը և բազմաթիվ շահզադեներ անմիջապես դիմեցին Անգլիայի և Ռուսաստանի դեսպաններին՝ հեռացնելու սադրազամին իր պաշտոնից: Պաշտոնագրված Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցին թույլտվություն խնդրեց մեկնելու շիաների համար սրբազան Նաջաֆ քաղաքը և 1848թ-ի դեկտեմբերին հեռացավ Իրանից: Մեկ տարի անց նա այնտեղ էլ մահացավ:

3-րդ գլխի երկրորդ բաժնում (էջ 106-111) քննարկվում է Աղա-խան Մահալլաթի՝ Իրանում վերածնունդ ապրող իսմայիլականության առաջնորդի ապստամբությունը: Այս շրջանում Իրանի բազմաթիվ քաղաքներում, Բրիտանական Հնդկաստանում (Պակիստան) և Աֆղանստանում ծավալվում են իսմայիլականների գաղտնի համայնքներ: Աղա-խանը գտնվում էր անգլիացիների ազդեցության ներքո և մատակարարվում նրանց կողմից:

1837-1838թթ-ին Աղա-խանը առաջին անգամ հանդես եկավ թեհրանյան կառավարության դեմ և Իրանի բոլոր ողբերգությունների մեջ մեղադրեց Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցուն: Նա գործում էր անգլիացիների թելադրանքով և դա ակնհայտ էր երկրում շատերի համար: Այդ իսկ պատճառով՝ նրա ելույթը աջակցություն չգտավ, իսկ ինքը՝ Աղա-խանը, փախավ Խորասան, իսկ այստեղից՝ Բրիտանական Հնդկաստան:²⁷

Այսպես Աղա-խանի անջատողական ելույթների դեմ իր պայքարով սադրազամ Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցին պաշտպանեց Իրանի ազգային շահերը և կանխեց Բելուջիստանի անջատումը: Պարտություն կրելով Բելուջիստանում՝ իսմայիլականների համայնքը սկսեց զբաղվել բարեգործությամբ հատկապես Բոմբեյում և Կանադում (ուր և առայսօր գտնվում են իսմայիլականության կենտրոնները) և այնուհետև չփորձեցին ապստամբություններ հրահրել Իրանում:²⁸

3-րդ գլխի երրորդ բաժնում (էջ 111-122) քննարկվում են 1837-1838թթ-ի Հերաթյան պատերազմի իրադարձությունները և դրանցում

²⁷ Ivanov W. Brief Survey of the evolution of Ismailism. Leiden – Brill, 1952, pp. 132-133; Гекартон Ч.У. Таинные общества всех веков и всех стран. М. 1994. с. 221

²⁸ Васильев А.С. История религии Востока. М., 2006. с. 432-433; Гекартон Ч.У. Таинные общества. М. 1994. с. 231

անգլիացիների հակաիրանական դիրքորոշումը: Հերաթը մշտապես ձգտում էր ընդգրկվել Իրանի կազմում և դեռևս Սեֆյանների ժամանակ համարվում էր իրանական պետության ծայրամասը: Հերաթի կառավարիչ Քամրան-Միրզան դադարեց Թեհրան հարկ ուղարկել և իրեն անկախ հռչակեց: Շաստերը կարծում են, որ Ռուսաստանը 30-ական թթ-ին դրդում էր Իրանին արշավելու Հերաթ և Աֆղանստանի այլ շրջաններ, դրանով իսկ ձգտելով վնասել անգլիացիներին:²⁹

Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցին փորձում էր մշտապես օգտագործել Ռուսաստանին Անգլիայի դեմ և Անգլիային՝ Ռուսաստանի դեմ, վարելով մեծ տերությունների միջև խուսանավման քաղաքականություն:

3-րդ գլխի չորրորդ բաժինը (էջ 122-127) վերաբերում է Ռուսաստանի հետ փոխհարաբերություններին իրանական շահերի հետևողական պաշտպանությանը նրա հետ դիվանագիտական պայքարում: Անգլիան խոստացավ փոխառություն տրամադրել Իրանին, եթե նա Ռուսաստանի հետ սկսի երրորդ պատերազմը, բայց Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցին չտրվեց այդ սադրանքին, թեև չդադարեց բանակցել փոխառությունների շուրջը: Ինչպես հայտնի է, 1829թ-ից հետո տասնյակ հազարավոր հայեր և ասորիներ Իրանից տեղափոխվեցին Հայաստան: Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցու կառավարությունը սկսեց հայերին համոզել վերադառնալ Իրան, քանի որ հետաքրքրված էր նրանց առևտրական կարողություններով: Այդ քայլերը արդյունք տվեցին. XIX դ-ի 40-ական թթ-ին 5 հազ. հայեր վերադարձան Թավրիզ և Թեհրան³⁰:

Քննարկվում է նաև Եվրոպայից և ԱՄՆ-ից եկած միսիոներների գործունեությունը և Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցու կողմից նոր դպրոցների հիմնադրումը Իրանում: Պարկինսի, Սմիթի և Դուլիետի միսիոներական առաքելությունները բողոքականություն էին քարոզում Ուրմիայի, Մարաղայի և Թավրիզի հայերի և ասորիների շրջանում: Ֆրանսիացի Է. Բորեն հիմնադրեց ավելի քան 10 միսիոներական կաթոլիկական դպրոցներ հյուսիս-արևմտյան Իրանի քրիստոնյա բնակչության համար: Սակայն, բողոքականությունը դժվար էր հաստատվում ասորիների և հայերի շրջանում, թեև Պարկինսը հրատարակեց անգամ ասորերենի դասագիրք: Այս նույն առաքելությունը առաջին անգամ Իրանում կազմակերպեց դպրոց աղջիկների համար³¹:

3-րդ գլխի հինգերորդ բաժնում (էջ 127-133)քննարկվում են Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցու կառավարության ձեռնարկումները մշակույթի բնագավառում: Նա առաջինն էր, որ սկսեց հայտնի ընտանիքներից սերող

²⁹ Акты КАК. Изд. Канцелярии Наместника Кавказа. Т. 8. Тифлис. 1881., Док. 874; Раштия Сеуд Касем. Афганистан в XIX веке. М. 1958. с. 157

³⁰ Waterfield R. Christians in Persia: Assyrians, Armenians, Roman Catholics and Protestans. London. 1973, p. 80; Issawi Ch. The Economic History of Iran. Chicago. 1971. p. 21-22

³¹ Ահմադի Մ. Թախիր, Նոխոսթին Մադարես-ե Միսիունհա-յե Ամրիքայի Դար Իրան, Մաջալե-յե Գանջին-ե Ասնադ, Սալ-ե Սեվվոմ, Դաֆթար-ե Չահարոմ, Թեհրան, 1372/1993, 21 էջ (արսկ.)

երիտասարդներին ուղարկել Եվրոպա՝ կրթություն ստանալու: Նրանցից մեկը՝ Սիրզա Սալեհ Շիրազին, կառավարության օգնությամբ Եվրոպայում գնեց երկու տպագրական մեքենա թերթերի համար և 1837թ-ին կազմակերպեց «Ղաջարե աքթուն» թերթի հրատարակությունը³²:

Այս նույն գլխի վեցերորդ բաժինը (էջ 133-147) վերաբերում է Հաջի Սիրզա Աղասի Երևանցու տնտեսական քաղաքականությանը, որն ուղղված էր գյուղատնտեսության զարգացմանը, մանր և միջին առևտրի խթանմանը, նոր ջրանցքների և քարիզների անցկացմանը, լքված և ամայի հողերի վերակենդանացմանը, իսկ 1836թ-ից սկսած՝ սկսեցին կազմել «Ղաֆթարե խալեսսե»-ն՝ «(մշակվող) բոլոր հողերի մատյանը, իսկ անհնազանդ ֆեոդալների և ազնվականների հողերը բռնագրավվում էին հօգուտ գանձարանի: Նրա՝ իշխանության գտնվելու տարիների ընթացքում հօգուտ գանձարանի բռնագրավվեցին 1438 կալվածքներ»³³:

Նույն գլխի յոթերորդ բաժնում առանձին քննարկվում է նաև սադրազամի վարած քաղաքականությունը արդյունաբերության և արհեստագործության բնագավառում, այն արգելապատնեշները անգլիական և ռուսական մանուֆակտուրային արտադրանքի դեմ, որը մտավ Իրան 1830թ-ից հետո: Եվրոպական էժան ապրանքների այս հոսքը հանգեցրեց տասնյակ հազարավոր դերձակների և այլ արհեստավորների սնանկացմանը: Սադրազամը հասավ այն բանին, որ հարկերից ազատվեն դերձակները, զինագործները, մետաղագործները, ածխահատները, շաքար և քաղցրեղեն արտադրողները ևն, եթե նրանք իրենց ապրանքը իրացնում էին երկրի ներսում: Նա հասավ արդյունաբերության մեջ նոր աշխատատեղերի բացմանը. մի քանի հազար աշխատատեղեր բացվեցին 40-ական թթ-ին: Իհարկե, Իրանում գերիշխում էին արհեստագործական արդյունաբերությունը, սակայն շուտով ի հայտ եկան նաև առաջին ֆաբրիկաները³⁴:

Այս բաժնում անդրադարձ է արվում նաև 30-40-ական թթ-ի առևտրական հարաբերությունների զարգացման հարցերին: Առևտրական բալանսը Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի, Բելգիայի, Շվեդիայի և այլ երկրների հետ անհամաչափ էր. այս երկրներից ներմուծվում էր հարյուրավոր անգամ ավելի շատ արտադրանք, քան արտահանվում էր: Ատենախոսության հեղինակը կազմել է Իրանից տարբեր ուղղություններով ձգվող առևտրական կապերի 12 աղյուսակներ, որոնցից ակնհայտ է դառնում արտահանման համեմատ ներմուծման ունեցած

³² Թաբթաբայի Ս., Թարիխ-ե Թահլիլ-ե Մաթբուաթ-ե Իրան, Նաշր-ե Բասասթ, Թեհրան, 1366/1987, էջեր 46-49 (պրսկ.)

³³ Սայֆ Ահմադ, Եղթեսադ-ե Իրան Ղար Ղարն-ե Սուզդահոմ, Նաշր-ե Չեշմե, Թեհրան, 1373/1994, 67 էջ (պրսկ.); Hambly G.R.G. Iran during the reigns of Fath-Ali Shah and Mohammad Shah //The Cambridge History of Iran. Vol. 7, Cambridge. 2008. pp. 159-164

³⁴ Ֆեշահի Ս., Թաքվին-ե Սարմայեդարի Ղար Իրան, Նաշր-ե Գուրանբարզ, Թեհրան, 1352/1973, էջեր 45, 57, 61 (պրսկ.); Мамедова Н.М. Городское предпринимательство в Иране. М., 1988. с.101-119; Кузнецова Н.А. Иран в первой половине XIXв. М., 1983, с. 129-131

ճնշող առավելությունը: Աղյուսակները բերվում են ատենախոսության տեքստին կից հավելվածում³⁵:

Քննարկվող գլխի 7-8-րդ բաժիններում (էջ 147-151) քննարկվում են բաբիական շարժման ձևավորման խնդիրները և դրա նկատմամբ Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցու կառավարության ունեցած վերաբերմունքը:

Աղասին՝ Ալի-Մոհամմադ Շիրազին, որն ընդունել էր Բաբ անունը («դռներ, որոնց միջով երկիր կիջնի Մահդի-Մեսիան»), ծնվել է 1810թ-ին Շիրազ քաղաքում: Նա սուֆիականություն է սովորել տարբեր հեղինակավոր շեյխերի և սեիդների մոտ և 1844թ-ին Շիրազում իրեն հայտարարեց Բաբ, իսկ շատ շուտով Երկրի վրա հայտնվելու էր և Մահդիին: Բաբը իր վրա վերցրեց մարդկանց և Մահդիի միջև հարաբերություններում միջնորդի գործառույթը: Բաբը գլխավոր արժեք հայտարարեց կյանքում մարդկանց լիարժեք հավասարությունը, որի համար հարկ էր անընդհատ բարիք գործել երկրի վրա:

Հասարակ մարդկանց թալանը և ստորացումները նա հայտարարեց սարսափելի հանցագործություն³⁶: Այդ իսկ պատճառով զարմանալի չէ, որ Բաբի ելույթներն ու քարոզները, նրա «Բայան» գիրքը հսկայական հաջողություն ունեցան հարավային, հյուսիս-արևմտյան և արևմտյան Իրանի քաղաքային և գյուղական բնակչության շրջանում:

Բաբը իր քարոզներում լայնորեն օգտագործում էր թվային կոդեր, որոնց համաձայն քաղաքների և տեղանքների անվանումները տրվում էին թվային արժեք ունեցող տառերով: Լիսան օլ-Մուլքը (Սեփեհր) գրում էր, որ Բաբը մտցրեց դերվիշական խիստ կենսաձևը և շատ զուսպ էր սննդի և հաճույքների մեջ, բայց միաժամանակ հաճախ էր ընկնում ջեզբ՝ հոգեկան զրգռում, որը հանգեցնում էր էքստազի, երբ բազմահազարանոց ամբոխը կախարդված լսում էր նրան, թեև արտաբերած խոսքերի մեծ մասը միանգամայն անհասկանալի էր նրա հետևորդներին³⁷:

1844 թ-ին Շիրազում կրոնական հեղինակությունների հետ բանավեճից հետո Բաբը ձերբակալվեց: Բայց այստեղ նրա ձակատագրին միջամտեց Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցին և պահանջեց նրան ետ տանել Ղահղահիմ ամրոց: 1848թ-ի զարնանը կազմակերպվեց Բաբի դեմ թվով երրորդ դատավարությունը, նրան կրկին հայտարարեցին հերետիկոս, իսկ Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցին կրկին փրկեց նրան՝ քաջ գիտակցելով, թե դա ինչով կարող է ավարտվել: Բայց հենց որ 1848թ-ի օգոստոսին մահացավ Մոհամմադ շահը, իսկ սեպտեմբերին Հաջի Միրզա Աղասի

³⁵ Նայել հավելված՝ էջ 180-186

³⁶ Քաշանի Խ., Քեթաբ-ե Նուբաթ ալ-Քաֆ ֆի Թարիխ-ե Բաբիե, Լեյդեն-Բրիլ, 1910, էջեր 112-115 (պրսկ.); Էթեմնադ աս-Սալթանե, Ֆեթնե-յե Բաբ, Էնթեշարաթ-ե Բաբեթ, Թեհրան, 1351/1372, 14 էջ (պրսկ.); Смирнов К.Н. Персы. Очерк религии Ирана. Тифлис, 1916. с. 155; Arjomand S.A. The Shadow of God and the Hidden Imam, Chicago, 1984, p. 239

³⁷ Լիսան օլ-Մուլք (Սեփեհր), Նասեհ աթ-Թավարիխ, Ջելդ-ե 3, Թեհրան, 1353/1974, էջեր 48-53, Նաջաֆի Մ., Բեհայաթ, Նաշր-ե Քեթաբխանե-յե Թաղվարի, Թեհրան, 1367/1988, էջեր 162-163 (պրսկ.)

Երևանցին հեռացավ սադրագամի իր պաշտոնից, 1850թ-ի հուլիսին Բաբը գնդակահարվեց Թեհրանում Բագեդարանի՝ քրիստոնեաներից կազմված զնդի զինվորների կողմից: Ինչպես և կանխատեսել էր Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցին, նրա մահապատիժը առաջ բերեց բնակչության մեջ բուռն հուզումներ, որին հաջորդեց 1850-1852թթ-ի ապստամբությունը:

3-րդ գլխի իններորդ գլխում (էջ 158-163) քննարկվում են իրանա-օսմանյան հարաբերությունները սադրագամ Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցու կառավարման տարիներին: Օսմանյան կայսրության հետ հարաբերությունների ամենախրթին հարցը դա Իրանի արևմտյան սահմանների հարցն էր, ինչը 1639թ-ի Կարտե Շիրինի պայմանագրից հետո էլ առաջ էր բերում անհամար վեճեր և տեղային ընդհարումներ: Թուրքերը հավակնում էին Խուզիստանին և Մոհամմեդեին և ոչինչ չէին անում մաքսանենգության դեմ, իսկ իրանցի շիա ուխտավորների համար ստեղծում էին ամեն տեսակ խոչընդոտներ՝ Իրաքի և Արաբիայի սրբազան վայրեր ուխտագնացություններ կատարելիս: Թուրքական Իրաքում պարբերաբար իրագործվում էին շիա բնակչության կոտորածներ, ինչպես, օրինակ, 1835, 1837, 1838 թթ-ին: 1842թ-ին իրանական զորքերը ներխուժեցին Իրաք և թուրքերից մաքրեցին Քարբալան³⁸: Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցին շահի անունից նամակ հղեց ռուսական կայսերը միջնորդ լինելու խնդրանքով, և մինչ նամակը կհասներ Պետերբուրգ, դրա մասին իմացան անգլիացիները և ֆրանսիացիները և անմիջապես իրանական կառավարության առաջարկեցին իրենց միջնորդությունը:

3-րդ գլխի տասներորդ բաժինը (էջ 163-167) նվիրված է Ղաջարների հարստությունից Հասան-խան Սալարի՝ հայտնի Ալլահյար-խան Ասսաֆ ադ-Դուլեյի որդու ապստամբության ճնշման գործում Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցու կառավարության մասնակցությանը: Հասան-խանի այս ելույթը սկսվեց Խորասանում 1844թ-ին Բաղդադում նստող իր հոր՝ Ալլահյար-խանի ազդեցության ներքո: Ալլահյար-խանը Մոհամմադ շահի մորեղբայրն էր և ստիպված էին զգուշորեն գործել նրա ապստամբ որդու դեմ: Ալլահյար-խանը նամակով դիմեց շահին՝ պահանջելով անմիջապես պաշտոնազրկել սադրագամ Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցուն՝ մեղադրելով նրան գոյություն չունեցող հանցանքների և Ղաջարների հարստության հանդեպ ունեցած իբր ատելության մեջ: 1845թ-ին Հասան-խանի և նրա եղբայր Մոհամմադ-խան Սալարիի ապստամբությունը նոր ուժով բռնկվեց Խորասանում, քանի որ շահը ոչ մի կերպ չարձագանքեց սադրագամին պաշտոնանկ անելու մասին պահանջներին: Հաջի Աղասին պնդում էր ապստամբների դեմ Թեհրանից զորք ուղարկելու անհրաժեշտության վրա՝ շահի եղբայր Համզա Միրզայի գլխավորությամբ: Միանալով Հերաթի աֆղանների ուժերի հետ՝ Համզա Միրզան Մաշհադի մոտ ջախջախեց Ալլահյար-խանի որդիների զորքերին:

³⁸ Tapper R. The Tribes in eighteenth and nineteenth century in Iran //The Cambridge History of Iran. Vol. 7. Cambridge. 2008. pp. 519-522; Багбан А.М. Ирано-турецкие пограничные конфликты во второй четверти XIX в. //Известия АН Таджики. ССР. Душанбе. 1972. сс. 38-40.

Սակայն Հասան-խան սալարին պատսպարվեց Խորասանի խուլ վայրերում և դեռ 3 տարի շարունակում էր հակակառավարական քայլերը, ինչը սակայն այլևս չէր սպառնում կենտրոնական իշխանությանը: Այսպես, ըստ անհրաժեշտության դիմելով ուժի կիրառությանը և ապահովելով անզիլացիների աջակցությունը, Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցին կարողացավ հաշվեհարդար տեսնել ապստամբների հետ: 4-րդ գլխի վերջին՝ եզրափակիչ տասնչորսերորդ բաժնում անդրադարձ է արվում Ֆրանսիայի հետ փոխհարաբերություններին, որոնք Նապոլեոնից հետո երկար ժամանակ սառեցված էին և վերակենդանացան Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցու ջանքերի շնորհիվ:

Վերջաբանում (էջ 167-170) արված են ամփոփ եզրակացություններ առենախոսության թեմայից:

Ընդգծվում է, որ սադրազամ Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցու կառավարման տարիներին (1835-1848թթ.) ձեռնարկվել են մի ամբողջ շարք քաղաքական, մշակութային, տնտեսական, ռազմական քայլեր, որոնք հող նախապատրաստեցին մի քանի տարի անց Թաղի-խան Ամիր Քաբիրի բարեփոխական գործունեության համար և ամրապնդեցին իրանական պետությունը ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին ասպարեզում:

Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցու հանդեպ անբարյացկամության մեծաթիվ փաստերը բացատրվում է երկիրն ազատականացնելու, ինչպես նաև ողջ հասարակական-քաղաքական կառուցվածքը բարեփոխելու նրա փորձերով, ինչին պատրաստ չէր իրանական ազնվականության մեծագույն մասը և շարքային բնակչությունը:

Հատկապես առանձնանում էր և այժմ էլ առանձնանում են նրա հանդեպ անբարյացկամ վերաբերմունք ցուցաբերող անզիլացի պատմաբանները: Նրանք անգամ Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցուն մեղադրում են Ռուսաստանի հանդեպ առանձնահատուկ համակրանք ունենալու մեջ և իբր թե նա գործել է ռուսաց կայսեր շահերից ելնելով: Իրականում նման պնդումները ճշմարիտ ոչինչ չեն պարունակում, քանի որ Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցու գործունեությունից մենք տեսնում ենք, որ իր քայլերը կատարելիս նա ելնում էր միմիայն իրանական պետության շահերից և ողջ ուժով փորձում էր այն ամրացնել և բարձրացնել:

Համարում ենք, սադրազամ Հաջի Միրզա Աղասի Երևանցու կերպարը և մեծ ուշադրության արժանի նրա գործունեությունը միանգամայն անարդարացիորեն մոռացության են տրվել և պատմաբանների այս մեծ սխալը հարկ է ուղղել և նրան արժանին մատուցել՝ Իրանին՝ դեպի արդիականացում տանող ճանապարհի դժվարին ուղու վրա:

Ատենախոսության թեմայով հրատարակված հոդվածները

1. Ահմադ Ալիզադե, 19-րդ դարի վերջում Իրանում առկա իրադրությունը և գահակալության համար Աղա Մոհամմադ խանի մղած պայքարը, "Orientalia", IX, Yerevan, 2009, pp. 3-18.
2. Ալի Ահմադ Ալի-Ջադե: 1828թ. Թուրքմենչայի խաղաղ դաշնագիրը կնքելուց հետո Թեհրանում կայացած բանակցությունները և ռուս դեսպանատան ջախջախումը, «Կանթեղ», 2 (39), Երևան, 2009, էջ 226-234:
3. Али Ахмад Али-заде. Экономическое положение и развитие торговли в Иране в 30-40-ые годы XIXв. «Կանթեղ», 2 (51), Երևան, 2012, էջ 140-149:
4. Али Ахмад Али-заде, Традиционная система землевладения в Иране в первой половине XIXв., Մերձավոր Արևելք, VIII, Պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, Երևան, 2012, էջ 160-170:
5. Ali Ahmad Alizade, Hadji Mirza Aghasi and Political, Social and religious events in his era, The Journal of American Science, vol. 7, N. 5, 2011, pp. 837-849.
6. Ali Ahmad Alizade, Reforms and Reorganizations in Iran under Hadji Mirza Agassi Yerevantsi, The Journal of American Science, vol. 8, N. 2, 2012, pp. 644-649.

Али Ахмад Али-Заде
Общественно-политическое развитие Ирана в первой
половине XIX в. и историческая роль
Хаджи Мирза Агаси Ереванци

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – “Всемирная история”. Защита состоится 3-го июня 2013г. в 15,00 часов на заседание специализированного совета 006, действующего при Институте Востоковедения НАН РА, по адресу: 0019, г. Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24/4.

Резюме

Представленная работа посвящена изучению истории Ирана в первой половине XIX в. в период правления первых трех Каджарских шахов (1796-1848гг.) и особенно исторической роли садр-азама Хаджи Мирза Агаси Ереванци.

Диссертация состоит из трех глав, каждая из которых делится на несколько параграфов. Во **введении** обосновывается выбор темы и важность тех преобразований, которые произошли в стране в период, когда правительство возглавлял Хаджи Мирза Агаси и историография и источники изучаемого периода. В **первой главе** рассмотрено традиционное устройство иранского общества в общественно-политическом плане к началу XIX в., внутреннее и внешнее положение страны при шахах Ага-Мохаммед-хане и Фатх-Али-шахе. Внешняя политика Ирана в этот период характеризуется повышенной активностью европейских держав – Англии, Франции и России. Каждая из них преследовала в Иране свои цели, но методы использовала разные. Если Англия и Франция действовали в основном дипломатическими путями и стремились утвердиться в Иране с учетом стратегической важности сухопутных и морских путей в Индию, то Россия больше действовала с помощью военной силы и стремилась присоединить к себе кавказские провинции, которые в основном в это время были государствами - ханствами. В этой же главе рассмотрена борьба за власть династии Каджаров и влияние двух русско-иранских войн (1804-1813 гг. и 1826-1828гг.) на внутреннее положение в стране, а также взаимоотношения с Османской Турцией.

Актуальность темы исследования обоснованна тем, что до сих пор 13 летняя деятельность на посту садр-азама (главы правительства) Хаджи Мирза Агаси не нашла в историографии достойной оценки и во многом предана забвению из-за происков его врагов и недоброжелателей, а адекватная оценка его жизни и деятельности поможет восстановить историческую справедливость и показать всю сложность периода первых реформаторов, среди которых он занимает по праву одно из видных мест.

Для понимания важности и необходимости тех реформ и преобразований, которые были начаты при Хаджи Мирза Агаси Ереванци необходимо было изучить внутреннюю общественно-политическую и социальную ситуацию и экономическое положение в стране в первой половине XIX в. и этому посвящена **вторая глава** диссертации. Традиционные органы власти и бюрократии переживали кризис в начале XIX в. и без понимания этого факта трудно понять необходимость преобразований Хаджи Мирза Агаси и его продолжателя Амир Кабира Мирза Таги-хана.

Во второй главе работы анализируются кризисные явления в экономической и политической жизни Ирана в правление Фатх-Али-шаха (1797-1834гг.). После русско-иранских войн в страну хлынул поток дешевых русских и английских фабричных товаров, которые разоряли иранских ремесленников и создавали социальное напряжение в стране. Необходимо было вмешательство государства в процесс модернизации экономики и это хорошо понимал Хаджи Мирза Агаси. Он пытался подключить ресурсы государства к процессу модернизации. Отдельно рассмотрен вопрос о принципе наследования трона шаханшаха. Для Каджаров более привычным был принцип кочевников, когда старший в роду и объявляется главою государства. Но для иранского государства с его многовековой историей более характерен был принцип занятия трона по завещанию и закону, как во всех централизованных национальных государствах. Именно этот принцип победил во время прихода к власти в 1834 г. шаха Мохаммада, а от этого во многом зависели и темпы и методы модернизации страны, которая становится очевидной необходимостью для всех слоев общества и в первую очередь для высших слоев знати, купечества и землевладельцев. Новый шах назначил садр-азамом с 1835 г. по 1848 г. Хаджи Мирза Агаси и именно в этот период в стране начались первые шаги на пути к модернизации.

Вся **третья глава** (самая большая в работе) посвящена жизни и деятельности Хаджи Мирза Агаси. Он родился в 1783г. в столице беглярбекства **Чохуре Са'ад** городе Ереване (Восточная Армения), где его отец был моллой в мечети и получил первоначальное образование в семье. Затем он совершил хадж в святые города шиитов – Кум, Кербелу. Некоторое время он потом работал в канцелярии эчмиадзинского армянского Католикоса. С 1818 г. он переселился в г. Хой, а с 1821г. – Тавриз. В Иране он приобрел известность как домашний учитель в семьях богатых людей и несколько лет он обучал наукам будущего **валиахда** (наследника престола) – сына принца Аббас-Мирзы молодого Мохаммада.

После назначения садр-азамом Хаджи Мирза Агаси многие знатные люди в обществе стали завидовать такому быстрому продвижению человека безродного и небогатого, а многие английские и русские авторы XIX в. отзывались о нем только негативно, потому что

не могли ему простить четкой национально-патриотической позиции и постоянного противодействия политике этих держав в Иране. Хаджи Мирза Агаси понимал, что в военно-техническом отношении Иран отстал от Англии и России и выработал политику лавирования между ними, стремясь противопоставить их интересы друг другу.

С этой же целью он предпринимал активные дипломатические шаги для привлечения в страну Франции и Бельгии. Стремление Англии и России закабалить Иран и превратить его в игрушку в своих руках встречало резкую позицию отпора со стороны садр-азама. Хаджи Агаси добивался уменьшения и отмены пенсий и пособий вождям кочевых племен, стремился всячески ограничить их влияние на внутренние политические процессы в стране. Недовольных его политикой в стране было много и это пытался использовать английский ставленник Ага-хан Махаллати. Борьба против Ага-Хана была фактически направлена на сохранение единства иранского государства, от которого исмаилиты пытались оторвать его отдельные части. В области культурной политики Хаджи Агаси старался наладить печатание книг и газет в Иране и направлял на учебу в Европу многих молодых людей. При нем появились первые типографии, он запретил физические наказания в медресе. Правительство Хаджи Агаси приняло ряд мер в области сельского хозяйства и ремесленного производства, которые способствовали модернизации страны и защищали иранских производителей от европейского влияния. Он добился освобождения от налогов шахтеров и ткачей, оружейников и металлургов, выписал из Европы мастеров, которые обучали иранцев строить шахты и добывать уголь. Он добился открытия новых рабочих мест в промышленности, особенно в провинции, а не только в Тегеране. В торговле с европейскими странами у Ирана был неравномерный торговый баланс – в страну ввозилось больше товаров, чем вывозилось из нее. Хаджи Агаси стремился изменить этот неправильный баланс.

Отдельно затронуты отношения с Османской Турцией и процесс заключения Эрзерумского договора 1847 г. В конце этой главы речь идет о зарождении движения бабизма, которое Хаджи Агаси надеялся использовать против политики Англии и России в Иране, но ему это не удалось. К тому же в 1848 г. умер шах Мохаммад и садр-азам Хаджи Агаси ушел в отставку и через год умер в изгнании в Ираке.

В заключении представлены выводы по теме. В годы правления садр-азама Хаджи Агаси были предприняты шаги в культурном, экономическом, промышленном, военном и дипломатическом отношении, укрепившие иранскую государственность, а роль садр-азама следует оценивать в истории Ирана как успешную, положительную и прогрессивную – он старался возвысить и укрепить иранское государство без войн и потрясений, используя те небольшие ресурсы и возможности в условиях своего времени, которые у него были.

Ali Ahmad Ali-Zade
**Social and Political Developments in Iran in the first half of the XIXth Century
and the Historical Role of Hadji's Mirza Aghasi Erevantsi.**

The Dissertation is submitted for the pursuing of the Scientific Degree of the
Doctor of Philosophy in the Field of "World history" 07.00.02.

The Defense of the Dissertation will take place at 15.00 on June 3, 2013 at
the Meeting of Specialized Council 006 acting at the Institute of Oriental
Studies of NAS RA.

Address: 0019, Yerevan, av. Marshal Baghramyan, 24/4.

SUMMARY

The dissertation consists of introduction, third chapters, conclusion, bibliography, and appendix of tables with the state of trade in Iran in the forties of the 19th century.

This dissertation covers the study of the Iranian history in the first half of the 19th century. It studies the internal system, social development and particularly the historical role of Sadr-azam (the head of government) Hadji Mirza Agasi Yerevantsi.

As a result of the first Russo-Iranian war in 1804-1813 such Caucasian provinces as Gyanja, Derbent, Shirvan, Chekka, Karabakh, Baku and Talyshwere seized from Iran. Iranian troops were much inferior to the Russians in military equipmentand technique. But even under such conditions they managed to retain Yerevan. Despite the siege of the Yerevan fortressand the two marches of the Russian forces the Iranians succeeded in reserving the Yerevan khanate. The Gyulistanian peace treaty of 1813 assigned to the Russian empire 8 of the 10 Caucasian province khanates of the Iranian state. The second Russo-Iranian war was also unsuccessful for the Iran. In spite of creation of new armies by the crown prince Abbas Mirza the war held disastrous for the Iran. Both France and England sent their experts for preparation of the armies for the new war with Russia. But it didn't help a lot – a huge lag in military technique of Qadjars' Iran also played a role in that war. As a result of the second war the Russians captured Yerevan and Nakhichevan, which by the terms of the Treaty of Turkmenchay of 1828 passed on to Russia as well.

In the **first chapter** of the thesis the importance and actuality of the theme are grounded. The traditional system of the Iranian society in the beginning and the first half of the 19th century and the internal and external positions at the time of the first three Qadjar shahs (1796-1848) are examined. An intensive activity in foreign policy of Iran is noticeable in the relations with England, Russia and France. Opposed to England and France, Russia acted in a war way, striving to join Caucasian provinces of Iran. By turn England and France imposed more diplomatic pressure on Iran, for the purpose of getting the provinces under their influence. Two Russo-Iranian wars and their influence on the internal state in the country are analyzed separately.

The **second chapter** of the dissertation presents the structure of the authority, the most important organs of state power, and the land property and land tenure systems in the beginning of the 19th century.

In the **this chapter** the question of shah's inheritance of the throne is examined. The transfer of the throne to the eldest in the ruling dynasty was more habitual for the nomads, but it ran counter to the principle of hereditary succession under the will. The struggle upon this question ended with the victory of Vali Ahmad Mohammad in 1834.

The economic development and the critical domestic crisis in state structures during the thirties –forties of the 19th century coincided with the accession to power of Shahanshah Mohammad (1834-1848). The this chapter is devoted to these questions. In the thirties many representatives of the ruling aristocracy realized the necessity of modernization in the country.

In the **third chapter** of the dissertation the activity of Sadr-azam Hadji Mirza Aghasi Yerevantsi (1783-1849) is presented. Hadji Aghasi was not of a high social origin and was not wealthy, however many noble people envied his easy sledding. He was born in Yerevan in 1783 in a family of mullah of local mosque. The primary education he got in his family under the direction of his father. And in the young days Hadji Aghasi made a hajj to the Shiites' holy places such as Karbala, Najaf and others.

In 1818 he moved to Khoi and then to Tabriz. In Iran he became popular as a good tutor and a connoisseur of the Koran. He was the teacher of future Shah Mohammad. In 1835 he was appointed Sadr-azam -the head of the Iranian state by the firman of the Shah. During 13 years (up to 1848) Hadji Aghasi had vigorous activity. He prepared reforms oriented to all aspects of life of Qajars' Iran and tried to keep the unity of the Iranian state. All his work as a head of the state hasn't been appreciated until now and hasn't been studied by the research scientists. In the foreign policy he tried to oppose England to Russia and to gain from their conflict. Much was done by Hadji Aghasi for the maintenance of unity of the country and repression of separatist protest actions. He put the base of the political orientation in trade and industry, craft and culture, which later led to the reforms of Amir Kabir. Hadji Aghasi sent young men to study in Europe, established temporal education in Iran. He tried to use the studies of Babism, which had just arisen in Iran, to struggle against external enemies. Many of the Hadji Aghasi's initiatives developed later in the fifties. He began the modernization in the country and his merits in this field are eminent. The leash-loosening policy in economics revived all the commercial and industrial life of the country. The external enemies blackened Hadji Aghasi's reputation and wrote about him all kinds of nonsense, because he opposed England, Russia, Ottoman Empire openly and defended national interests. Hadji Aghasi should be considered as one of the most progressive-minded figures in the history of Iran of the 19th century, as all his activity was in the interests of Iranian people.

